

Nazi Zulmünden Kaçan Almanca Konuşan Mülteci Bilim İnsanlarının İktisat ve Maliye İlmine Katkıları'na Bir Bakış

A Glimpse to Economic and Fiscal Contributions of German-Speaking Refugees Escaping Nazism

İhsan Erdem SOFRACI¹

Öz

Alman bilim insanları, sanatçıları ve politikacılarının nasyonal sosyalist diktatörlüğün baskısı altında zorunlu göç süreci oldukça geniş bir kesimi kapsıyordu. 1933 yılı ve sonrasında birçok ülkede bulunan almanca konuşan mültecilerin sayısı Türkiye'ye sığınanların sayısından fazlaydı. Ancak, Nazi zulmünden kaçan mültecilerin göreceli önemi hiçbir yerde Türkiye Cumhuriyeti'ndeki kadar büyük olmamış ve çalışmaları bu kadar kalıcı etki bırakmamıştır. 1933 sonrasında Nazi Almanyası'ndan kovulan Alman bilim adamları sayesinde, genç cumhuriyet'in üniversite reformunu gerçekleştirmesi mümkün olmuştur. Olumsuz koşulların varlığı elbette süreci yavaşlatmış olabilir. Mesela, 1930'lu yıllarda Türkiye'de okuma-yazma bilmeyenlerin oranı mültecilerin mesleki faaliyette buldukları diğer ülkelere göre oldukça yüksektir. Her şeye rağmen, Almanca konuşan bilim adamları ve sanatçıları Türkiye'deki meslek gruplarının yetiştirilmesi ve hakları ile kamusal alanda yaptıkları yenilik ve çalışmalarla önemli bir yol kaydetmişlerdir denilebilir. Bu etki sadece süreci yaşayan kuşağı değil ve fakat sonraki kuşağı da etkilemiştir. Bu çerçeveden hareketle, biz bu çalışmamızda genelde sürecin nasıl geliştiğini, özelde mülteci iktisatçı ve/veya kamu maliyeci bilim insanlarının katkılarını genel hatlarıyla sunmayı amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Almanca konuşan mülteci iktisatçılar, iktisat, maliye

ABSTRACT

Compulsory immigration process of German-speaking scholars, artists, and politicians under the oppression of national socialist dictatorship comprised a large segment of the society. The number of the German-speaking refugees seeking asylum in numerous countries in the year 1933 and afterwards was much higher than that of the ones seeking asylum in Turkey. However, in nowhere was their relative importance as grand as in Republic of Turkey, and nowhere else did their work leave a lasting impression as it left in Turkey. With the help of the German scholars dismissed from Nazi Germany after 1933, it became possible for the young republic to realize its university reform. The existence of negative conditions naturally slowed down the process. For example, the rate of illiteracy in Turkey in 1930's was quite high, compared to those of the other countries where the refugees were functioning professional activities. Despite everything, it could be mentioned that the German-speaking scholars and artists came a long way in Turkey concerning the training of occupational groups and their rights, and regarding innovations and works in public sphere. This effect influenced not only the living generation of the time, but also the next generation. From this point of view, we are aiming to present the progress of the process in general, and the contributions of the refugee, economist, and /or public financier scholars in particular.

Keywords: German speaking refugee economist, economy, public finance

Tür : Araştırma makalesi
Gönderim tarihi : 25.06.2018
Kabul tarihi : 27.06.2018

¹ Doç.Dr., Mersin Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, Çiftlikköy Merkez Kampüsü Yenişehir/MERSİN,
erdemsofraci@mersin.edu.tr

1. Giriş

1923 ve 1932 yılları arasındaki zaman diliminde, Türkiye kamuoyunu hiçbir konu 'Darülfünun Meselesi' kadar meşgul etmemiştir. Darülfünun'un düzelmesi ve ilerlemesi ümidi bir türlü gerçekleşmeyince, Türk Parlamentosu, kurumun 1932 bütçesini ancak bir reform ve yeniden organizasyon şartıyla onaylamıştır. Reform ve yeniden organizasyon amacıyla bir yol haritası belirlemek için, Cenevre'den pedagoji profesörü *Albert Malche* çağrılmıştır. Profesör Malche yaptığı çalışmaların sonucunda, bir rapor hazırlamıştır. Bu raporun sonunda Batı Avrupa'da geçerli olan üniversite kavramından hareketle, meselenin özünün, üniversite kavramı altında işi sadece bilgi dağıtmak olan kurumların değil, bilisel düşünce metodunu öğreten kurumların akla gelmesi noktasında olduğu belirtilmiştir. Özetle, üniversite adını hak eden bir kurumun, bilimsel bir tutum ve zihniyeti ortaya koyması önem taşımaktadır.

Bu raporun neticesinde ortaya çıkan tartışmaların sonucunda, 1933 Ağustosunda, Darülfünun'un kapatılmasını ve İstanbul'da "İstanbul Üniversitesi" adında yeni bir kurumun kurulmasını öngören kanun (2252 sayılı) çıkarılmıştır.

Bu kanunla, İstanbul Üniversitesi'ne bağlı olarak; Tıp, Hukuk, Edebiyat, Fen Fakülteleri kurulmuştur. Atatürk'ün üniversite reformu, Alman üniversite modeline göre yapılmıştır. Yeni üniversitenin geçici öğretim kadrosu Milli Eğitim Bakanlığı'na belirlenecektir. Uygulamanın nasıl olacağını saptamak için de bakanlıkça; matematik profesörü olan Kerim Erim, Müsteşar Salih Zeki, Müfettiş Avni Başman ile Rüştü Uzel'den oluşan bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon "*Üniversite*"nin öğretim üyelerini üç kaynaktan sağlamıştır:

- 1-Darülfünun'dan alınan profesör, öğretmen ve profesör yardımcıları.
- 2-Darülfünun'un dışından alınanlar (büyük kısmı, Cumhuriyet döneminde Avrupa'ya gitmiş ve öğrenimlerini başarıyla tamamladıktan sonra yurda dönmüş Türklerdir).
- 3-Yabancı profesörler (Namal, 2012:15).

Söz konusu düzenlemelerden sonra sıra Ankara'da kurulması öngörülen üniversiteye gelmişti. Atatürk'ün Malche'in raporunu okurken yazdığı görüş doğrultusunda başkentte kurulmasına karar verilen üniversitenin ilk fakültesi olan ve Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi 9 Ocak 1936'da öğretime başlamıştı. Böyle bir fakültenin açılmasında görev alacak elemanları yetiştirmek amacıyla 1926'dan başlayarak Avrupa'daki çeşitli üniversitelere öğrenci gönderilmişti. Onlardan birçoğu öğrenimlerini bitirerek hatta doktoralarını da vererek yurda dönmüşlerdi. Özel uzmanlık alanlarına ilişkin dersler için de Almanya'dan çağrılan profesörlerden yararlanılmıştı. Böylece daha ilk aşamada sayısı 20'yi aşan bir öğretim kadrosu sağlanmıştı. Açılacak fakülteye Dil ve Tarih-Coğrafya adının verilmesini de doğrudan doğruya Atatürk önermişti. Çünkü 1935 Haziranında kabul edilen yasada, fakültenin şu 2 amaçla kurulduğu belirtilmişti:

- a) Türk kültürünü bilgi yöntemiyle işleyecek bir inceleme ve araştırma kurumu oluşturmak,

b) Öğretim kurumlarına, ulusal dil ve tarihin bilimsel ve en yeni anlayışlarına göre hazırlanmış öğretmenler yetiştirmek (Turan (1998)'den aktaran Namal ve Karakök, 2011).

Bu noktada, Malche'nin raporunda belirtilen hususların yanında, esas sorunun öteden beridir yaşanan bir gerginlik olduğuna dair görüşler mevcuttur. Şöyle ki; akademik kadronun muhafazakâr kesimi ile Atatürk'ün çevresindeki politik yönetim arasında bir gerginlik yaşanmaktaydı. Atatürk'ün çevresindeki kesim, Türkiye cumhuriyetinin laik karakterini vurgulayarak, dini çevrelerin ve güçlerin kamusal alandaki etkisini en aza indirmeye çalışıyorlardı. Bu noktada, yeni kurulan üniversitedeki yabancı hocaların daha sonra karşılaştığı zorlukların önemli bir bölümü, bu yaşanan gerginlik sürecinin ortaya çıkardığı sonuçlardır denilebilir (Hirsch, 2017:212-213).

Bu tartışmanın toplumsal boyutu da vardı. Her şey hemen her gün değişiyordu. Dil konusunda yaşanan gelişmelerden kılık kıyafete kadar yaşanan değişim süreci toplumun her kesiminde aynı derece de karşılık bulmuyordu.

Aynı zamanda arkadaşı olan önemli bir bilim adamı Mustafa İnal'ın hayatını kaleme aldığı romanında Oğuz Atay (1992) bu dönemi şöyle özetlemektedir: *“1930’lu yıllarda ilk sarsıntı geçer gibi oldu; bütün sakallıların filozof, bütün gözlüklülerin profesör olmadığı anlaşılmaya başladı. Yeniye karşı çıkanlar kadar, eskiye karşı çıkanların da büyük bir yenilik taşımadığı anlaşılmaya başladı. Sonunda, mesela 1933 yılında Darülfünun’un adı Üniversite olarak değiştirilince gene ithal malı bilime ihtiyaç duyuldu: yeni üniversitenin temellerini atmak yabancı hocalara düştü”* (Atay, 1992:75-76).

Diğer taraftan ilgili dönemde yapılan açıklamalar da yaşanan bu sorunun ana eksenlerini ortaya koymaktadır. Darülfünun’a yapılan eleştiriler; cumhuriyet’in ilanı ile Türkiye’de önemli sosyo-ekonomik reformlar yapılmasına rağmen Darülfünun beklenen ilerlemeyi gösteremediği, devrimlere karşı olumsuz tutum takındığı, ciddi ve topluma yararlı bilimsel çalışmalar yapılamadığı, böylelikle kurumun *“Resmi devlet ideolojisini yansıtmadığı ve suskun kaldığı için rejimle ihtilafa düşmüş olduğu”* noktasında yoğunlaşmaktadır (Akyüz, 2008; Öncü, 2002'den aktaran Namal, 2012:14).

Tam da bu nedenle Maarif Bakanı Mustafa Necati, Darülfünun öğretim kadrosuna şu mesajı vermek gereğini duymuş olabilir: *“Ulusun üniversiteye bağladığı umudu haklı gösterecek güçlü kanıt da sayın müderrislerimizin, öğretmenlerimizin yayınları ve yapıtları olacaktır. Darülfünun, Türkiye'nin bütün aydın takımının bilimsel odağıdır. Buradan çıkacak araştırmalar ve yapıtlar, Türk aydınlarını yükseltecektir. Sizin yapacağınız eserlerdir ki yurt aydınlarına yeni ufuklar açacak ve Türkiye'ye kültür alanında uluslararası bir onur kazandıracaktır. Bir ulusun uygarlık yeteneğine ve yaşam gücünü en yüksek kerte de temsil eden kurum Darülfünun olduğu için Darülfünunumuzun her alanda öteki uygar ulusların üniversiteleri düzeyine çıkma zorunluluğunda olduğunu özellikle belirtmek isterim.”* Bu sözler, hükümetin araştırma ve yayınlara ağırlık verilerek bunlara uluslararası düzeyde bir içerik kazandırılmasını istediği yolunda açık bir uyarı olmuştur. (Turan, 1998'den aktaran age).

Özetle; Nazilerin zulmü, modern Türkiye'nin üniversite reformu için bir fırsat yaratmıştır. Belki de geçiş döneminde yapılan Alman Aşısı ile yüzlerce üniversite kürsüsü kurulmuştur. Laboratuvarlar açılmış, kütüphaneler oluşturulmuştur. Yalnızca İstanbul Üniversitesi'nin değil, başkent Ankara'da yükseköğretim kurumlarının, enstitülerin, ziraat, veterinerlik, tıp, hukuk fakültelerinin ve nihayet Ankara Üniversitesi'nin kurulması ve gelişiminde de çok önemli katkıları olmuştur. Nazilerden kaçanların Türk Üniversite tarihinde çok ciddi bir etkisi olduğu kesindir. Bugün ülkemizdeki tarihi eskiye dayanan bilim disiplinlerinin hangisinin öyküsü yazılırsa yazılsın, bu göçmen bilim insanlarından söz etmek kaçınılmaz olacaktır (Yıldız, 2017: 16-17).

Sonuçta, gazetelerdeki haberlerde ve gazetelere yansıyan açıklamalarda da Darülfünun'dan üniversiteye geçişin tarihsel bir izlekle ele alındığı görülmektedir. Üniversite miadını doldurmuş bir kurumun yerine kurulmaktadır. Darülfünun eski düzenin temsilcisi iken yeni Cumhuriyet'in eğitim kurumudur. Ancak bu yenilik olgusu tarihten yoksunlukla kurgulanmamaktadır. Unutulmuş, kadim bir milli kimliğin tekrar uyanışı Cumhuriyet ile gerçekleşmiştir. Söz konusu bu kimliği yeni nesillere aktaracak olan kurum ise üniversitedir (Yücebaş, 2014:274).

Bu noktada, özellikle yabancı profesörlerin önemli bir bölümünü oluşturan ve Almanya'da yaşanan Nazi zulmünden kaçıp gelen çoğu Yahudi kökenli bilim adamlarının Türkiye'ye geliş ve yeni kurulan üniversitelerde göreve başlama süreci, birçok yönden yeni bir döneme işaret etmektedir.

2. Bilim İnsanlarının Göreve Başlama Süreçleri ve Katkıları

Yukarıda bahsi geçen raporu hazırlayan pedagoji profesörü Albert Malche doğa bilimci olan Profesör Sinai Tschulok'un iyi bir dostudur ve irtibattadır. Almanya'da kabul edilen "Kamu Hizmetleri Yasası" ile Yahudi soyundan gelen (veya geldiği sanılan) entelektüellerin ülkeden ayrılmaya zorlandığı dönemde, Sinai Tschulok'un damadı olan patoloji uzmanı Dr. Philip Schwartz işten ilk çıkartılan bilim adamları arasındaydı.

İşte, Albert Malche'nin Dr. Schwartz ile temasa geçmesi ve işten çıkartılan bilim adamları ile ilgili harekete geçirmesi, her anlamda bir dönüm noktası olmuştur. Mart 1933'te Schwartz Yahudi ve zulüm gören diğer Alman bilim insanlarına, bu tür sığınmacıları kabul etmeye hazır ülkelerde güvenli istihdam sağlayarak yardım etmek için, Alman Bilim İnsanları için Acil Yardım Örgütünü (Notgemeinschaft Deutscher Wissenschaftler im Ausland) kurmuştur. İki ülke arasında uzun bir geçmişe dayalı ilişkiler nedeniyle Alman bilim ve kültürüne eğilimli olan ve ortaya çıkan fırsatın farkına varan Türkiye, Philipp Schwartz'ı hükümet temsilcileriyle toplantılar yapmak üzere Ankara'ya davet etmiştir. Schwartz beraberinde kurduğu örgüt'ten bir isim listesiyle beraber gelmiş ve bu isimleri Türk mevkidaşlarına sunmuştur. Fritz Neumark hatıratında, Schwartz'ın Türk mevkidaşlarıyla görüştüğü günü " Alman-Türk mucizesi günü" olarak tanımlar (Schwartz,2003 ve Reisman,2011).

Bu sürecin nasıl geliştiğine dair son bir noktayı, Schwartz'ın "Kader Birliği" adıyla Türkçeye çevrilen anı kitabından satırlarla bitirelim. "...Yahudi bir aileden gelen ve bir alman üniversitesinde doçent olarak çalışan herkes, yüksek bir uyum sağlama derecesine sahip olmalıydı. Röpke, Kessler, Rüstow ve von Hippel dışındakilerin hepsi Yahudi kökenliydi. Yahudi olmayanları da seve seve önerebilirdim ama düşündüğümüz koltuklar için başka seçeneğimiz yoktu" (Schwartz, 2003:80).

Bununla birlikte, sürece etki eden bir diğer gelişmenin de Cumhuriyet arşivinde mevcut olan Einstein'ın Türkiye'ye mektubu olduğu belirtilmektedir. Bu gelişme 11 Ekim 1933 tarihinde dönemin gazetelerine de yansımış, Akşam Gazetesi haberi birinci sayfadan "*Einstein'ın bir müracaatı, 15 büyük Musevi profesör 30 muavinleriyle Türkiye'ye gelmek istiyor*" başlığı ile duyurmuştur. Haberin içeriğinde ise Almanya da Hitler yönetiminin başlaması ile birlikte yabancı bilim adamlarına yönelik baskılardan dolayı ilticaların başladığını, Almanya'dan kaçan bilim adamlarına, Einstein'ın Türkiye de bulunan üniversitelerde çalışma imkanı sağlamak için uğraştığına yer verilmektedir. Haberin devamında Einstein'ın müracaatının Türk Hükümeti tarafından değerlendirmeye alındığı da okuyucuya aktarılmaktadır (Erdoğan ve Öz, 2017:226-227).

Özellikle 1933 yılından itibaren gerek Nazi dönemi Almanyası'ndan kendi rızası ile gelen gerekse de başka ülkelerden getirilen akademisyen sayısı hatırı sayılır miktardadır. O yılda 38 Ordinaryüs profesör (daha sonra kaldırılan profesörlük sonrası unvan), 4 Profesör, 43 Asistan, olmak üzere toplam 85 bilim adamı İstanbul Üniversitesi'nde göreve başlamışlardır. Bu yabancı bilim adamlarının İstanbul Üniversitesi öğretim kadrosunda ve benzeri kuruluşlarda görev almaları, kabul etmek gerekir ki Türkiye'de bilimsel anlayış ve araştırmalara büyük bir canlılık getirmiştir. Nazi dönemi Almanya'da Hitler'in baskılarına dayanamayarak Türkiye'ye gelen ve İstanbul Üniversitesi'nde görev alan yabancı öğretim görevlilerinden Gerhard Kessler, anılarında Türkiye'ye kabul edilmesiyle ilgili olarak övgü dolu şu sözleri dile getirmişlerdir: "*Asil ve şövalye ruhuna sahip Türk ulusuna bana bu imkânı tanıdıkları için ebediyen müteşekkir kalacağım*". Kessler'in bu sözü o dönemin Almanya da yaşayan bilim adamlarının ortak kanısı olduğu vurgulanabilir. Zira Kessler ve diğer 84 bilim adamı Nazi zulmünden kaçarak Türkiye'ye sığınabilen şanslı bilim adamlarıdır (Erdoğan ve Öz, 2017:221).

1933'ten sonra İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi ile birlikte dönemin en büyük göçmen üniversiteleri olmuştur. Haliç'in kenarındaki Avrupa ve Asya'yı birleştiren ve 1500 yıllık Ayasofya'sı ile Avrasya medeniyet tarihini anlatan şehir; öğretim üyeleri ve sanatçıların yanında, aralarında Berlin Büyükşehir Belediye Başkanı Ernst Reuter'in de bulunduğu politikacıların da göçlerindeki durak noktasıydı. Bunlara ruhbilimciler Auerbach ve Rohd; şarkiyatçı Hellmut Ritter; matematikçi von Mises; doğa bilimcileri Kosswig, Heilbronn ve Reichenbach; tıpçı Nissen, Dessaunner, Schwartz ve milli ekonomi uzmanı Neumark, Rüstow ve Röpke de dahildi.

Wiedmann, doçentlik tezinde ordinaryüs, doçent ve bilim insanı olarak Ankara ve İstanbul'da yüksek okullarda görev yapan 144 Alman kökenli göçmenden bahsetmektedir (Schwartz, 2003:15).

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi kapılarını 14 Aralık 1936'da resmen açmıştır. Fritz Neumark'ın belirttiği üzere; ilk yıllarda Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow, Gerard Kessler ve Alfred Isaac'ın yakın dostlar olduğunu ve daha sonra aralarına katılan Josef Dobretsberger ile birlikte Kadıköy'de oturduklarını ifade etmektedir. Diğer taraftan, birbirine yakın semtlerde ve hatta aynı sokakta komşu olmanın, kişisel ve bilimsel ilişkilerin gelişimi açısından kolaylık sağlayan bir durum yarattığı belirtilmektedir (Reisman, 2011:126-127).

Sayıları diğer fakültelere nazaran az olsa da İktisat Fakültesi'nde görev yapan yabancı bilim adamlarının hem ortaya koydukları eserler hem de devlet kurumlarına hazırlamış oldukları raporlar aracılığıyla bir dönem ekonomi ve mali politikalara yön verdikleri rahatlıkla söylenebilir.

Bu noktada, iktisat ve maliye alanında katkıları olan bilim adamlarının geliş süreci ve katkılarına değinmek yerinde olacaktır. Sıralama ölçütü söz konusu değildir. Sadece Fritz Neumark bu sürecin işleyişinde ve gelişiminde oynadığı rol nedeniyle ilk sırada sunulmaktadır.

2.1. Fritz NEUMARK (1900-1991)

Fritz Neumark 1933-1952 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde görev yapmıştır. Türk dostu olarak bilinmesi ve kısa sürede Türkçeyi öğrenme kabiliyeti, ders verdiği dönemlerde Türk öğrencileri derslerine duyulan ilgi anlamında oldukça etkilemiştir. Yukarıda bahsedilen süreçte, Schwartz'ın daima yanında destek verdiğini ifade ettiği bilim insanlarından biridir.

Bunun yanı sıra görev yaptığı İktisat Fakültesi'nde maliye ilminin gelişmesine yaptığı katkılar çok önemlidir. Türkiye'de gelir vergisinin ilk uygulanış döneminde müşavir olarak görev yaptığı özellikle vurgulanmalıdır. Türkiye'de Maliye Biliminin gelişmesinde duayen bir isim olan Profesör Halil Nadaroğlu'nun da Neumark'ın öğrencisi olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Bunun yanında, 1950 Vergi Reformu'nun mimarı olarak da öne çıkmaktadır. Ekonomik kalkınma konusunda devletçilik yanlısı bir tutum aldığı iyi bilinen bir özelliğidir. Bu yaklaşımı dönemin ekonomi politikasına de uygun olduğu için, kamu otoritesi nezdinde popülaritesinin yüksek olduğu özellikle vurgulanabilir.

Fritz Neumark'ın 1949 yılında hazırladığı “*Devlet Daire ve Müesseselerinde Rasyonel Çalışma Esasları Hakkında Rapor*” - ki ülkemizde ilk özgün reform çalışması olarak sayılmaktadır- önemli çalışmalardan biridir.

Bu Raporda Türk personel sistemi araştırılarak, personel sisteminin eksik yönlerinin güçlendirilmesi, kamu personelinin dengeli dağılımının sağlanması, maaş sisteminin geliştirilmesi, gereksiz personel masraflarının azaltılması önerilmiştir. Ayrıca Neumark Raporu'nda personele ilişkin sorunlar yanında; örgüte ilişkin eksiklikler, kanunların yetersizlikleri, kırtasiyecilik ve formalitelerden kaynaklanan aksaklıklar ile teftiş ve

denetim sisteminin oluşturduğu sorunları da değerlendirmiştir (Neumark Raporu, 1949: 5'den alan Önen ve Kurnaz, 2017:61).

Nihayet, babasının iktisadi fikirlerini pek benimsemeyen oğlu Matthias Türkiye'de üniversite mezuniyetinin ardından ABD'ye giderek, Harvard Business School'dan bir yüksek lisans derecesi alarak çeşitli yöneticilik görevlerinde bulunduğu Amerikan şirketlerinde çalışmıştır. Kendisinin sözlü tarih tanıklığı yaptığı ve Arnold Reisman (2011) tarafından aktarılan paylaşımların bir bölümü şöyledir: “...*Babam 1951’de İstanbul Üniversitesi’nde iktisat profesörü olarak çalıştı ve Türk hükümetine danışmanlık yaptı. Savaşın ardından, uluslar arası ekonomi topluluğuyla temaslarını tazeledi ve Almanya’nın yüksek öğretim sisteminin yeniden inşasının planlanmasında Müttefiklere danışmanlık yaptı. Babam Türkiye’ye karşı çok olumlu hisler besliyordu ve Türkçeyi çok iyi öğrendi. Gelgelelim, yine kendi yurdunda ders vermeye yönelik güçlü bir istek de duyuyordu. Yeni bir Alman kuşağına da hocalık etmek istiyordu*”.

2.2. Ernst REUTER (1889-1953)

Reuter 1916-1918 yılları arasında savaş esiri olarak Rusya’da geçirmiş, 1933 yılında Nazi Toplama Kampı’na konulmuş ve 1935’te oradan kaçarak Hollanda ve Londra üzerinden Türkiye’ye gelmiştir. Reuter Ankara’da Maliye Bakanlığı’na uzman olarak atanmıştır. 1936-1937 öğretim yılında Martin Wagner’in Ankara Siyasal Bilgiler Okulu’nda (Mülkiye) şehircilik üzerine üç önemli ders vermesi, dönemin dekanını şehircilik kürsüsü kurmaya teşvik etmiştir. Wagner’in tavsiyesi üzerine Reuter kürsü başkanı olarak atanmıştır. Reuter, Türkçeyi kısa sürede öğrendikten sonra, derslerini türkçe olarak vermeye başlamıştır. 1946’ya kadar uzun bir dönem kalış süreci içerisinde Türkiye’deki belediye örgütlenmeleri ve sosyal konut teorilerinin şekillenmesinde katkı sağlayan kapsamlı bir yayın ve ders listesine sahip olmuştur. Reuter’in çalışmaları çok disiplinli bir kitleye hitap ettiğinde mimarlar, siyaset bilimciler ve kamu görevlileri arasında bir köprü görevi görmüştür. Onun etkisi İstanbul ve Ankara’nın ötesine uzanarak küçük Anadolu kentlerine kadar uzanmıştır (Akcan, 2012: 106).

Ernst Reuter’in Türkiye’ye gelen en şöhretli politikacı olduğunu vurgulamak gerekebilir. Bunun yanında, üniversite hocalığı ve deneyimli bir yöneticilik özelliklerinin de ortaya elit bir birleşim çıkardığını belirtelim. Yukarıda bahsedildiği gibi, şehir planlaması uzmanlığı ve vergi konusundaki bilgisinin yanında çevre yönetimi konusunda da deneyimleri mevcuttu.

Reuter ayrıca hükümete teknik danışmanlık da yapmıştır. 350 sayfalık “Sosyal Bilimler: Kent Planlamasına Giriş” adlı kitabı 1940 yılında yayımlanmıştır. Kitabın içeriğinde diğer konuların yanı sıra, kamusal alan planlaması ve kamu yönetimi konuları da bulunmaktaydı. Reuter, mimar *Margarete Schütte-Lihotzky*’nin ülkesi Avusturya’dan Türkiye’ye aktardığı kent planlaması deneyiminden çok yararlanmıştı. *Schütte-Lihotzky*’nin doğan ve genişleyen Sovyetler Birliği’nin Sibiry’a’daki çorak topraklarında yaratmak istediği türden eksiksiz kent planlamasının, Türkiye’nin bozkırlarından Ankara’yı yaratma konusunda yararlı olduğu düşünülebilir (Reisman, 2011:128).

Nihayet, Reuter'in Türkiye'nin modern kent kamusal ulaşım sisteminin mimarlarından biri olduğu belirtilmektedir. Buna küçük kamusal taşıma sisteminin modernleşmesi, gerekli altyapının kurulması ve bilet fiyatlarının belirlenmesi noktasında yapılan tüm işler de dahil edilmektedir.

2.3. Wilhelm RÖPKE (1899-1966)

Neumark'ın anılarında Röpke ile ilgili şu tespitler bulunmaktadır: “Röpke, Türkiye'de bulunduğu süre içinde diğer bazı çalışmalarının yanında, büyük üçlü eserinin temel tasarımlarını da kaleme aldı: Bunun birinci bölümü «Günümüz Toplumsal Krizi» 1942'de, «Civitas Humana» 1944'te ve «Uluslararası Düzen» 1945'te İsviçre'de yayımlandı. Bunları kısa bir süre sonra «Ölçü ve Orta» (1950) ve «Arz ve Talebin Ötesi» (1958) izlediler. Tüm bu kitaplar, bütün dünyada ve Nazi iktidarının yıkılmasından sonra özellikle Almanya'da geniş bir okur çevresi buldu. İktisat teorisi ve iktisadi politika alanlarında yollarımız ayrıldı. O, Keynes'in «General Theory»sinin (1936) yayınlanmasından sonra neo-klasik görüşlerinden vazgeçmedi ve ölümüne kadar «Fiscal Policy»nin modern konsepsiyonunu politik sivri bir dille «devlet sosyalizmi» olarak yorumlayan koyu bir liberal olarak kaldı (Neumark 2007'den aktaran Yardımçı ve Genç, 2016:31).

Röpke'nin Yahudi kökenli olmayan ve Türkiye'ye gelen en tanınmış iktisatçı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu arada vurgulamak gerekir ki; Türkiye'ye yerleşmeyi hemen hiç amaçlamamıştır.

Diğer taraftan, Türkiye'nin o yıllarda Röpke'nin devlet karşıtı görüşlerine ve serbest piyasa ekonomisine hazır olmadığı söylenebilir (Neumark'ın tersine). Bu yaklaşım, ülkemizde itibar görmediği anlamına gelmemelidir. Ancak, savunduğu iktisat felsefesinin kabul edilebilir olması için daha uzun yıllar geçmesi gerekecektir. Bu sorun o dönem için sadece Türkiye için değil ve fakat diğer tüm gelişmekte olan ülkeler için de göreceli olarak geçerlidir.

“Kriz ve Konjonktür” ile “Kriz ve Çevrimler” konusunda görüşlerini açıkladığı makalelerin bir bölümünü İstanbul'da kaleme almıştır. 1936 yazında Annecy'de (Fransa) ‘İş Çevrimleri’ ile ilgili enstitülerin ve Rockefeller Fonu'nun katkılarıyla geniş çaplı bir toplantı düzenlenmiştir. Burada dile getirilen görüşlerin, Röpke'nin daha sonraki yaklaşımlarına temel oluşturduğu söylenebilir (Heilperin, 1966:2).

Röpke'nin düşünsel evriminde en çok, uzmanlığında siyaset felsefesiyle iktisadi birleştiren *Alexander Rüstow*'un payı vardır.

İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü 1933-1943 yıllarında İstanbul Hukuk Fakültesine bağlı olarak kurulmuştur. İlk müdürü Röpke'dir. Enstitünün amaçları; İçtimai ve İktisadi ait araştırmalar yapmak; Memleket ve cihan iktisat ve içtimaiyat meselelerine ait neşriyatı, vesikaları ve malumatı toplamak, bunları tahlil ve tasnif etmek, halk arasında içtimai ve iktisadi bilgileri yaymak olarak tebliğ edilmiştir. 1933 Yılında Hukuk Fakültesi

bünyesine iktisat dersleri veren Wilhelm Röpke, 1937 yılında Cenevre'ye dönmüştür (Yardımcı ve Genç, 2016:30).

2.4. Alexander RÜSTOW (1885-1963)

Yukarıda belirttiğimiz üzere, Röpke'yi derinden etkileyen Rüstow aynı Röpke gibi Yahudi kökenli değildir. 1933 yılında geldiği İstanbul'da 1949 yılına kadar kalmış ve İstanbul Üniversitesi'nde iktisat, iktisadi coğrafya ve felsefe dersleri vermiştir. 1949 yılında Heidelberg Üniversitesi'ne (Batı Almanya) dönmüştür. Neo-liberalizm konusunda çok sayıda eser vermiş; sınırlandırılmış kamu otoritesi ve piyasa ekonomisinin kurallarının işlediği bir ekonomik model öngörüsünde bulunmuştur (Centre for Independent Studies, 2009:16; Reisman, 2011:135).

Bununla birlikte, iktisadi Coğrafya ve İktisat Tarihi kürsüsünde çalışmalarda bulunan Rüstow, disiplinlerarası nitelikteki düşünceleri ve eserleri ile ön plana çıkmıştır. Bunun yanında Türkiye'de iktisadi zihniyet çalışmaları alanında, yol gösterici olması açısından öncü isimler arasında olmuştur. Rüstow, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde "İktisadi Coğrafya" geleneğini yerleştirmiş, üniversite dışı iktisadi çevreden iş adamlarının üniversite ile temasını düşünmüş, akademisyenler ile iktisat pratisyenlerini buluşturmuştur (Fındıkoğlu, 1963'den aktaran Dinçaslan, 2015:204).

Kendini "siyasal ve insani olarak tecrit edilmiş" hissetmesine karşın, Rüstow Türkiye'de on altı yıl kalmıştır; bu yıllarda araştırmaları ve yazıları için kütüphane kaynaklarından yoksun olmasına karşın son derece verimli olmuştur. En acı ironi ise, Rüstow'un başvuru kaynaklarının yamalı niteliğine yönelik eleştirel itirazlara anlaşılır tepkisidir: "*Neden Calvinum ipsum'u okumadım? Çünkü Roma nova quae est Constantinopolis'te mevcut değil ve üniversite kütüphanesi elbette bu 40 ciltlik eseri sırf ben istedim diye almayı reddediyor*" (Reisman: 2011:137-138).

Rüstow gibi çok sayıda eser vermiş ve ekonominin temel ilkeleri ile ilgili (bkz. serbest piyasa homoeconomicus, rasyonalite vb. gibi) açıklamalara girişmiş bir bilim adamının (bkz. İktisat Fakültesi Mecmuası Cilt II ve IV) en önemli eserlerini verdiği İstanbul'u minnetle andığı bizzat Neumark tarafından dile getirilmiştir. Rüstow'un bilgisinin genişliği, tanımlarında kesin bir doğruluğa ulaşmak için sarf ettiği çaba, sosyo-ekonomik tahlillerinin duruluğu ve keskinliği daha fazla ilgiyi (en azından İstanbul'da bulunduğu dönem için) hak etmiştir.

Nihayet, kendisinin Almanya'nın ilk tekel veya anti-tröst yasalarını hazırlamaktaki tecrübesinin, Türkiye'nin o dönem izlediği ekonomi politikası ve yaklaşımlarıyla pek alakalı olmadığı düşünülebilir. Sonuçta, sanayileşmenin başlangıç dönemlerinde tekelvari oluşumların tehdidinden çok, lokomotif görevi görececek birkaç girişimci arayışı daha öncelikli konumda olabilir. Tarihi olayları değerlendirirken, içinden geçilen zamanın koşulları büyük önem arz etmektedir.

2.5. Gerhard KESSLER (1883-1963)

1930/1933 yılları arasında Alman Demokratik Partisi/Devlet Partisi“ üyesi olarak giderek güçlenen Nasyonal Sosyalizm karşısında aktif olarak faaliyet göstermiştir. Hatta kısa bir süreliğine de olsa iddianame bile hazırlanmadan hapse atılmıştır. Cumhurbaşkanı Hindenburg'un müdahalesi ile daha uzun süreli hapis edilmesi engellendikten sonra bile aylarca Gestapo'dan saklanmak zorunda kalmıştır. Bu süre zarfında Kessler, Türk Milli Eğitim Bakanlığından İstanbul'a gelmek üzere bir davet almıştır ki, bu daveti almasında daha önceden öğrencisi olduğu ve bundan sonra meslektaşı olacak Fritz Neumark'ın büyük rolü olmuştur. Berlin'deki Türk Büyükelçiliğinden ve Ankara'daki Türk Dışişleri Bakanlığından vizesini aldıktan sonra, ailesi ile birlikte ülkesini terk edebilmiş ve Aralık 1933 yılının ortalarında Kessler ailesi İstanbul'a ulaşır.

Bu tarihten itibaren Kessler 18 yıl boyunca İstanbul Üniversitesinde Sosyal Politika Kürsüsünde, sosyoloji, iktisadi bilimler, siyaset bilimi ve yerel yönetimler derslerinden de sorumlu olarak görev almıştır. 1935 yılında İktisadi Bilimler ve Sosyoloji Enstitüsünü kurmuş ve yönetmiştir. 1937 yılında ise İktisat Fakültesinin kurulmasının ardından, iktisat derslerinin Hukuk Fakültesi çatısı altında verilmesi uygulamasına son verilmiştir (Hanlein'den çeviren Hekimler, 2006:33-34).

Gerard Kessler İstanbul Üniversitesi'nde yüzlerce öğrenciye çalışma ekonomisi dersleri verirken, bazı öğrencilerinin ilk Türk İşçi Sendikalarını kurmalarına da yardımcı olmuştur.

Türk İktisat Kurumunda Türk İş Kanunu, Türk Sosyal Sigorta Kanunu ve Çalışma Bakanlığı teşkilâtı hakkında üç konferans vermiş ve bunlar Kurumca yayımlanmıştır. Ayrıca Türkiye'nin çeşitli sanayi bölgelerindeki Devlet işletmelerinde, Halk Evleri ve İşçi Sendikalarında İş ve İşçi meselelerine dair bilimsel incelemelerde bulunmuş ve çok sayıda konferanslar vermiştir. Üniversitedeki hocalığı sırasında “İktisat Enstitüsü Kütüphanesi” nin müdürlüğünde bulunmuş ve kitaplığın bizzat tasnifini yapmış olup zamanında getirtilen kitapların üzerinde halen kendi elyazısı ile yazılı işaretleri, çalışmalarının izleri görülmektedir (Ete, 1963).

“...Genç meslektaşlarımın yorulmaz yardımlarıyla, eser ve makalelerimi türkçe olarak, oldukça büyük bir sayıda neşredebildim. Ankara'da Çalışma Bakanlığının tesisinden sonra kendileriyle bir hayli teşriki mesai ettim. Memleketin bütün iktisadî ve içtimai durumu hakkında şahsî kanaatlere sahip olabilmek için, 1934 senesinden beri mümkün olduğu kadar çok memleket gezilerine çıktım. Türk vilâyetlerinin yarısından fazlasını, tetkik ve konferans seyahatleri dolayısıyla, tanımış oldum. (Şimalde Hopa, Orta Anadolu'da Ürgüp ve Kayseriye, Cenub'ta Mersin, Tarsus ve Adana'ya kadar). Türkçeyi gayet az konuştuğum halde memleketin her yerinde karşılaştığım dostane kabul ve gördüğüm itimada her zaman müteşekkire kalacağım. Seyahatlerimden en büyük kısmını eski talebe ve sonra meslektaşım olan, bugünkü İşletmeler Bakanı Prof. Dr. Muhlis Ete ve yanımda uzun seneler Asistan olarak çalışan ve bugün İstanbul İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürü Dr. Ekmel Zadi ile yaptım” (Kessler, 1950:7).

Kessler ile ilgili açıklamalara son vermeden önce, Reisman (2011) tarafından dile getirilen onunla ilgili bazı gözlemlere değinmek isabetli olabilir. “*Kessler, gerek Almanya’da gerek Türkiye’de kararlı gençleri çevresine toplamakta ve birçoğunu cesur iktisatçılar ve sosyal politikacılar olarak eğitmekte başarılı oldu. Pek çok yönden iyi olduğu kadar dik kafalıydı ve onunla iyi geçinebilmek için Kessler’i çok iyi tanımak gerekirdi. Bunu yapmayı başarabilenler için o vefalı ve gerçek anlamda bir dosttu. Yabancılar da dahil birçok öğrenciye yardım edişindeki kavrayışlı ve hoşgörülü tutumu, onun insancıl ve dostça tutumuna yakın düşüyordu*”.

2.6. Josef DOBRETSBERGER (1903-1970)

Dobretsberger Graz’da (Avusturya) tanınmış bir üniversite’de rektör olarak görev yaparken, aynı zamanda Avusturya’nın Nazi öncesi son kabinesinde sosyal işler bakanı olarak da yer alıyordu. Ancak bu süreçte birden ortadan kaybolması, İstanbul’da F.Neumark ve arkadaşlarını harekete geçirdi. Bu süreçte, hem Röpke’den boşalan yeri doldurma fikri hem de oldukça sol bir partiye üye olan Dobretsberger’in durumundan duyulan kaygı rol oynamaktaydı.

Profesör Neumark’ın tavsiyesi ve temasları sonucunda, epey zor ve maceralı bir şekilde, hapishanede tutulan Dobretsberger Avusturya’dan kaçarak İsviçre’ye gelmiştir.

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’nde görev yapmayı kabul ederek, yapılan anlaşma gereği Türkiye’ye beş sene için gelmiştir. T.C. Maarif Vekâleti ile Dobretsberger arasındaki mukavele 28.06.1938 günü İsviçre’nin Ascona şehrinde imzalanmış ve anlaşma gereği kendisine döviz izni verilmiştir. İstanbul’a geldiğinde, siyasi ekonomi profesörlüğüne getirilmiştir. İktisat Fakültesi’nde 1938-1939 akademik yılında üstlendiği ilk ders ‘İktisada Giriş’ dersidir. Daha sonra ‘Konjonktür ve Buhanlar’ dersi ile 1940’da, ‘Harf İktisadiyatı’ ile 3. sınıf öğrencilerine ‘İktisadi Düşünce Tarihi’ derslerini de vermiştir. Normal derslerinin dışında yapılan seminerlerde ‘Emperyalizm’ konusunu işlemiştir. Ayrıca yüksek lisans programında da bir dersi daha vardır. Doktora kurslarında da ‘20. Asır İktisadi Doktrinleri’ni anlatmıştır. Diğer taraftan, düzenlenen bazı sınav komisyonlarında da jüri üyesi olarak görev yapmıştır. 1939 yılı Temmuz ayı başlarında davet edildiği Harf Akademisi’nde ‘Modern Harbin Masrafları’ ve ‘Harf Masraflarının Finanse Edilmesi’ başlıklı iki konferans vermiştir (Sayar, 2007:4-5).

Savaşın sonra, Dobretsberger komünist eğilimli bir gazete çıkaracağı Viyana’ya geri dönmüştür. 1949’da, Dobretsberger, daha sonra, 1953’te Avusturya Komünist Partisi ve sol kanat sosyalistlerle birleşerek “Halk Muhalefeti”ne dönüşecek olan Demokratik Birliğin kurucularından biri ve federal temsilcisi olmuştur. Ne var ki, ilk aşkı siyasete daha etkili bir şekilde dönüş yapmayı hiç başaramamıştır (Reisman, 2011:139-140).

2.7. Alfred ISAAC (1888-1956)

Alfred Isaac, 1937 ile 1952 yılları arasında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’nde görev yapmıştır. İşletme yönetimi alanında dersler vermiştir. Ayrıca sosyal güvenlik Sistemi’nin oluşturulması noktasında Çalışma Bakanlığı’na danışmanlık yapmıştır.

Bunun yanı sıra Hayvanları Koruma Derneği'nin aktif üyelerinden biridir hatta bu organizasyonun 'ruhu' olarak sayılmaktadır (Burk, 2005:245).

Türkiye'nin sosyal güvenlik ve dolayısıyla sosyal refah konusundaki yasalarının formüle edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Diğer katkıları arasında, Türkiye'de o dönemde yeni bir eğitim disiplini olan işletme iktisadının başlamasının etkisiyle (bkz. Prof.Dr. Muhlis Ete'nin "İşletme Ekonomisi Dersleri" konulu kitabı hakkında yazmış olduğu yorum), kamu kuruluşlarının yöneticileri ile sanayi ve ticaret teşebbüslerinin işletmecilerinin rakip yatırım seçenekleri arasında nasıl seçim yapmaları gerektiğine ilişkin kuramı sayılabilir. Isaac ayrıca yüzlerce Türk iktisatçı ve maliye uzmanının yetişmesinde önemli rol almış bir bilim insanıdır (Reisman, 2011:145-146).

Nihayet, F.Neumark'ın anıları (2017) ve İktisat Fakültesi Albümü (1944-1945 Dönemi Yıllığı), diğerleriyle birlikte Alfred Isaac'ın öğrencilerine verdiği öğütlerle zenginleşmiştir. "...Teori ve pratik arasındaki farkı bilmek ve anlamak İktisat Fakültesi'nin her öğrencisi ve mezunu için çok önemlidir. Gelgelelim, bu farkı herkes her zaman çok iyi anlayamaz. Teorinin pratiğe yabancı, hatta onun düşmanı olduğu yönünde yaygın bir inanış vardır. Gerçekteyse, teori, pratik yaşamda olan olayları ve ilişkileri anlamaya ve açıklamaya çabalar. Öte yandan, teoride açıklanan olaylarla, pratikte çeşitli tarzlarda yüz yüze geliriz....Bu nedenle, teori ve pratik birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Bu gerçeği tüm gençlerin öğrenmesi gerekiyor".

3. Sonuç

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim politikasını dönüştürme evresinde bir hayli tartışma yaşanmıştır. Bu tartışmaların ana eksenini, dönüşümün sancılarını da açığa vurmaktadır. Bir yanda geleceğe yönelik beklentiler ve değişim iradesi, diğer tarafta sistemin değişmesiyle hem etkinliği kaybedecek kesimlerin tepkileri hem de yeniliğe karşı olan tutum yer almaktadır.

İşte tam da bu noktada, değişim iradesinin elini güçlendirecek bir gelişme olmuştur. Nazi zulmünden kaçan almanca konuşan bilim insanları, sanatçılar ve politikacılar mülteci konumuna düşmüş ve kovuldukları ülkelerden gidecek bir ülke arayışına girmişlerdir.

Kanımcıca, başta Gazi Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere hükümet kanadından yetkililer buradaki gelişmeyi doğru okumuşlardır. Bu noktada, Albert Malche ve Dr. Schwartz'ın katkıları unutulmamalıdır.

Darülfünun'un kapatılması ve yerine kurulan "İstanbul Üniversitesi"nin yeni akademik kadrosu, mülteci konumunda bulunan bilim insanlarıyla zenginleştirilmiş ve yeni bir heyecanla işe başlanmıştır. Bu gelişmeyi diğer adımlar izlemiş; Ankara'da kurulan üniversite ve fakülteler ile sanat alanında ki gelişmeler Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaşlaşma ve yeni nesillerin donanımlarının zenginleşmesi adına ileri mevziler olmuşlardır.

Bizim bu çalışmayı yapmamız neticesinde ortaya çıkan en net sonuç; yaşanan bu sürecin hiç kolay olmadığı ve fakat bütün zorluklara rağmen olumlu sonuçlar elde edildiğine dairdir. Örneğin, kurulan fakülteler ve kürsüler yeni bir akademik kadronun oluşması yönünde önemli bir aşamadır. Buraya gelen bilim insanlarının yetenek ve bilgi birikimleri düşünüldüğünde, bu insan kaynağının oluşturulmaya çalışılmasının ne kadar uzun süre alacağı da öngörülebilir. Diğer taraftan, gelişmeler sadece üniversite çatısıyla sınırlandırılmamış, değerli hocaların bürokrasi, belediye ve doğrudan kamusal alana yönelik çalışmaları ve projeleri hayata geçirilmiştir.

Kuşkusuz iktisat ve maliye ilmine katkılarının etraflıca değerlendirilmesi bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Ancak, toplu bir şekilde ve genel hatlarıyla yapılan katkılarını sıralamak dahi, ne kadar önemli bir süreci yaşadığımızı ve ne yazık ki şimdiye değin yeterince araştırılmadığını da göstermektedir. İktisat ve maliye tarihi konusunda epey bir olay dizisi söz konusu iken, literatüre katkılarının daha fazla olması ümidimizdir. Bu çalışmada bahsettiğimiz bilim insanlarının eserlerinin daha detaylı bir analizi, sonraki çalışmamızın yol haritası olacaktır.

Kaynakça

- Akcan, E. (2012), Ernst Reuter ve Sosyal Konut, Çev. Tayfun Çınar, Mülkiye Dergisi 36(275), 105-118.
- Atay, O. (1992), Bir Bilim Adamının Romanı, Bütün Eserleri V, İletişim Yayınları 57, 1-270.
- Burk, L.A. (2005), An Open Door: German Refugee Scholars In Turkey, The Dispossed: An Anatomy Of Exile Ed. Peter I.Rose, University Of Massachusetts Press, 235-262.
- C.I.S. (2009), Neoliberalism: The Genesis Of a Political Swearword, The Centre For Independent Studies, Occassional Paper 114, 1-48.
- Diñaslan, M. (2015), Türkiye’de Ordoliberalist Bir İktisatçı - Filozof: Alexander Rüstow (1885-1963), Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi 46, 201-226.
- Erdoğan, H. ve Öz, E. (2017), Einstein’dan Türkiye’ye Mektup, Cappadocia Journal Of History And Social Sciences,9(1), 220-231.
- Hanlein, A. (2006), Gerhard Kessler: Türkiye’de Sürgün Bir Alman Sosyal Politikacı, Çev. Alpay Hekimler, Çalışma Ve Toplum Dergisi 2006/2, 31-47.
- Heilperin, M.A. (1966), Wilhelm Röpke In Memoriam, Weltwirtschaftliches Archiv By Springer 97,1-5.
- Hirsch, E.E. (2017), Anılarım (Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi), Çev. Fatma Suphi, Tübitak Popüler Bilim Kitapları 45, XIII. Basım, 1-398.

- Isaac, A. (1947), Prof.Dr. Muhlis Ete'nin "İşletme Ekonomisi Dersleri" konulu kitabı Hakkında Yorum. dergipark.ulakbim.gov.tr/ausbf/article/view/5000101853, Ulaşma Tarihi: 10.06.2018, 15:00.
- Kessler, G. (1950), Kendi Hayat Yolum, İş Mecmuası, 113.
- Muhlis Ete (1963), Kessler'in Vefatı Üzerine Kaleme Aldığı Hatırat.
- Namal, Y. (2012), Türkiye'de 1933–1950 Yılları Arasında Yükseköğretime Yabancı Bilim Adamlarının Katkıları, *Journal of Higher Education and Science* 2(1), 14-19.
- Namal, Y. ve Karakök, T. (2011), Atatürk Ve Üniversite Reformu (1933), *Journal of Higher Education and Science* 1(1), 27-35.
- Neumark, F. (2017), Boğaziçine Sığınanlar, Çev. Şefik Alp Bahadır, Kopernik Kitap, 1-296.
- Önen, M. ve Kurnaz, S. (2017), Kamu Yönetimi Reformlarında Yeni Perspektifler Ve Arayışlar, *ASSAM* 4(8), 51-69.
- Reisman, A. (2011), Nazizmden Kaçanlar Ve Atatürk'ün Vizyonu, Çev.Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Yayınları genel Yayın:2081, 1-605.
- Rüstow, A. (1943), İşletme İktisadı Ve İktisat İlmi, Çev. Orhan Tuna, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 4(2), 119-126.
- Sayar, A.G. (2007), Dobretsberger Dosyası, İstanbul Üniversitesi SBF Dergisi 36, 1-14.
- Schwartz, P. (2003), Kader Birliği (1933 Sonrası Türkiye'ye Göç Eden Alman Bilim Adamları), Çev. N.Alçı, Belge Yayınları, 1-100.
- Yardımcı M.E. ve Genç, S.Y. (2016), Türkiye'de Sürgün Bir Alman Neoliberal: Wilhelm Röpke, *AIBU Journal of Social Sciences*, 2016., 16(1), 23-34.
- Yıldız, K. (2017), Nazizm'den Kaçanların Türk Üniversite Tarihine Etkisi Ve Atatürk'ün Ufku, *Akademik-Der* 1, 15-19.
- Yücebaş, M. (2014), 1933 Darülfünun'un İlgası ve Yeni Üniversitenin Ruhu: Basında Üniversitenin Anlamı, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 259-283.